

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 7, Issue 1 - Serial Number 13, June 2025

Investigation of Animal Motifs in the Art of the Province of Lorestan Based on Artifacts

Zahra cheraghi¹ | Habib Shahbazi² | Mozhgan Rostami³ | Nahid Pouresmael⁴

1. Corresponding author, PhD student in Archaeology, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, E-mail: z.cheraghi@uma.ac.ir
2. Postdoctoral Researcher in Archaeology, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, E-mail: mozhganrostami@uma.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, E-mail: Shahbazi@uma.ac.ir
4. Graduate student, Department of Archaeology, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran, E-mail: nahid136404@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: <i>Research Article</i> Article history: Received: <i>23 Jan 2025</i> Revised: <i>29 April 2025</i> Accepted: <i>13 June 2025</i> Published online: <i>25 June 2025</i> Keywords: <i>artifact</i> <i>animal motifs</i> <i>symbolology</i> <i>Lorestan art.</i>	The art of Lorestan is the origin of the beliefs and convictions of the people who created works of art with their symbolic and emblematic expression. This art is the origin of thoughts and ideas, beliefs, myths, and rituals that manifest themselves in the life of human societies in the form of artifacts and objects. The artists of Lorestan have given special importance to the representation of animals in their artworks, which shows the importance and special place of animals in human life. This study aims to investigate animal motifs on artefacts from the province of Lorestan that are inspired by symbolic imagery. The approach of this research is qualitative and two field and documentation methods were used to collect data. Four groups of artifacts from Lorestan are examined in this study: Bronze-working, petroglyphs, tombstones, and hand-woven objects. The results show that people in this region depicted animal motifs on their artifacts for two reasons: First, people believed that they were depicting parts of animals that could be dangerous to them, and also depicted their role on their artifacts to confront and dominate the animal. In the next phase, they depicted animals that were economically and ritually important. The motifs of these animals include: Mountain goat, horse, cow, lion, ram, deer, dog, rooster, and bird, which have been influential in most major aspects of life, including the economic, cultural, political, social, and beliefs of the people of this region, through the ages to the present day. Animal motifs in Lorestan art not only have an aesthetic value, but also open a window into the mentality, worldview, and complex relationship of man to his environment and beliefs in different historical periods. These works contain tangible evidence of the cultural dynamism and continuity of artistic traditions in this ancient land.

Cite this article: Cheraghi, Zahra. Shahbazi Habib. Rostami Mozhgan & Pouresmael, Nahid. (2025). **Investigation of Animal Motifs in the Art of the Province of Lorestan Based on Artifacts**, 7 (1), 43-63.

DOI: 10.22103/JIC.2025.24114.1367

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

English Extended Abstract

1-Introduction

The province of Lorestan, with its rich history and unique geographical location in western Iran, has always been the centre of ancient civilisations and is home to an unparalleled treasure trove of ancient and indigenous artefacts. Among these artefacts, animal motifs have a deep symbolic and mythological significance that goes beyond mere decoration. Animals have long played a central role in people's lives, from providing basic needs to inspiring supernatural beliefs, and it has become a prominent presence and important theme in the art of ancient societies, including the art of Lorestan. Ancient artists created animals from stone, clay, and metal, which they believed possessed lasting power and influenced events and nature; sometimes they were respected and worshipped as totems or ancestors. Various motifs such as cows, antelopes, horses, lions, dogs, rams, and deer can be seen on artefacts from Lorestan and reflect the factors that influenced the lives of the people of this era. This research is based on a comparative analysis of animal motifs on characteristic artifacts from the Lorestan province and examines the role of animals in the art of this region. The main objective is to identify and classify animal motif types, analyze their symbolic meanings, ritual, and social functions, and the development of these motifs from prehistory to the present day in the cultural context of Lorestan. The research aims to answer the question of how the dominant animal motifs in the artifacts of Lorestan art relate to the social, economic, and ritual functions of these works in the cultural context of this region in different eras, and how these works, beyond material objects, tell deep stories about the life, myths, and culture of an ancient civilization.

2-Research Method

The following article was written using a descriptive-analytical and comparative method. The data was accessed in two phases: Field collection and library study. In the first phase, the artifacts from Lorestan were documented (Photography and design). In this study, images of bronzes, images of petroglyphs, images of tombstones, and images of hand-woven objects were analyzed. In order to better understand the reader, the desired designs were sketched using CorelDRAW software. In the second phase, primary sources such as books, dissertations, and articles were used. Finally, information was collected and analyzed to draw concrete conclusions.

3-Research background

Research on animal motifs on artefacts goes back more than a few decades. In many cases, these studies focus on descriptive-analytical methods, and in some cases, they rely on formal methods of motif studies. It should be noted that all these studies were conducted in a single period, so the current research focusing on types of artefacts was conducted in different historical periods of Lorestan province.

4-Theoretical framework

The province of Lorestan, with its historical antiquity and strategic location in central Zagros, is the origin of countless bronze artefacts, which were strongly influenced not only by the climatic conditions and trade relations but also by the ritual beliefs of their inhabitants (Sinki, 2012: 20). Animal motifs became a prominent style among the nomadic tribes of Europe and Asia, especially in the first millennium BC, which indicates their importance (Jafari, 2013: 22). These realistic and symbolic motifs are among the oldest artistic representations of mankind, first appearing on cave walls and depicting the power and dominance

English Extended Abstract

---

of humans over nature during the hunt (Shariati-Qahani, 2018: 4; Darvishi, 1976: 65). With the domestication of animals in prehistoric times, their importance in agriculture and animal husbandry increased, and their motifs were engraved in artworks. This interest continued into the Bronze Age and was applied to flat seals and animal figurines (Falaki and Mehrafarin, 2019: 40). The identity of Iranian animal motifs is influenced by the environment, culture and beliefs of the people and shows the importance of creatures in the surrounding nature (Afzal Toosi, 2011: 56). Past beliefs show that animals were divine revelations and mediators between the human soul and the gods and were considered symbols of good and evil, whereby the soul can take the form of an animal or bird after death (Khazaei and Samavaki, 2002: 8). Animal motifs were depicted in works of art, sometimes naturalistically and sometimes completely stylised. Some mythological creatures also have a long evolution behind them, and their concepts were manifested in artefacts in later myths. This inextricable link between humans and animals, particularly in the use of milk, wool, and the like, has led to the introduction of animal motifs into human artworks.

5-Research findings

Animals are among the phenomena that have entered into an ancient and inseparable connection with human life. In ancient Iran, if the motif was not completely clear, it was depicted in a regular and at the same time dry and formal way, in some cases even reaching the limits of abstraction. Animal motifs in artefacts from Lorestan are very diverse and include abstract animal motifs. In the present study, given the availability of existing motifs, four categories of prominent artefacts, including bronze-working in various forms, petroglyphs, tombstones, and hand-woven objects, were examined for a variety of motifs.

6-Conclusion

Animal motifs on ancient artefacts from Lorestan reflect the ancient beliefs, rituals, and customs of this region. These motifs, which sometimes have their roots in agriculture, animal husbandry, and hunting and are sometimes regarded as symbols of the gods, the monarchy, or the universe, can be found on bronzes, petroglyphs, gravestones, and hand-woven fabrics from Lorestan. The bronzes from Lorestan, with their unique animal inspiration, are outstanding examples of this art, whose motifs are often a combination of humans, antelopes, horses, cows, rams, and birds. The horse symbolises the sun, intelligence, and death, while the mountain goat symbolises greenery, fertility, and prosperity in ancient and contemporary works. The lion, whose motifs have evolved from caves to handcrafted motifs, was initially depicted as a sign of dominance and then became a symbol of strength, courage, and pride. The role of the bull in bronzes symbolises the development of creation, growth, strength, and reproduction. The stag on petroglyphs and gravestones symbolises the winter solstice and can express a connection to the Sakas. And the Urartian peoples. Due to its coexistence with humans, the dog is associated not only with guarding and hunting but also with the world of spirits and the afterlife, and its motifs symbolise loyalty and sacrifice. Birds have also been of interest since antiquity, both as a source of food and because of their sacred symbols (such as clouds and rain, a special status or guardian of the sacred tree). Most of the animal motifs in this study are abstract and realistic, indicating the depth of the worldview and the unbreakable connection between the people of Lorestan and the animals.

دانشگاه شهید باهنر کرمان

پژوهشنامه تمدن ایرانی

شاپا الکترونیکی: ۲۸۲۱-۰۸۶۷

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

پژوهشنامه تمدن ایرانی، سال هفتم، شماره یک (پیاپی ۱۳)، بهار و تابستان ۱۴۰۴

بررسی نقشمایه حیوانی در هنر استان لرستان با تکیه بر دست ساخته‌ها

زهرا چراغی^۱ | مژگان رستمی^۲ | حبیب شهبازی شیران^۳ | ناهید پوراسمعیل^۴

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری باستان شناسی، گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، رایانامه: z.cheraghi@uma.ac.ir
۲. پژوهشگر پسادکتری باستان شناسی، گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، رایانامه: mozghanrostami@uma.ac.ir
۳. دانشیار گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، رایانامه: Shahbazi@uma.ac.ir
۴. دانش آموخته گروه باستان شناسی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران، رایانامه: nahid136404@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۵ کلیدواژه‌ها: دست ساخته نمادشناسی نقوش حیوانی هنر لرستان	هنر لرستان، منشاء باورها و اعتقادات مردمانی است که با بیان رمزی و نمادین خود دست به خلق آثار هنری زده‌اند. در واقع این هنر خواستگاه افکار و عقاید، تخیلات، اساطیر و آئین‌هاست که در زندگی جوامع بشری در کالبد دست‌ساخته‌ها متجلی می‌شوند. هنرمندان لرستان، اهمیت خاصی به تجسم حیوانات در آثار هنری خود داشته‌اند که نشان از اهمیت و جایگاه ویژه حیوانات در زندگی انسان است. هدف این پژوهش بررسی نقوش حیوانی بر روی دست‌ساخته‌های استان لرستان با الهام‌گیری از رموز نمادین می‌باشد. رویکرد این پژوهش کیفی و برای جمع‌آوری داده‌ها از دو روش میدانی و اسنادی استفاده شده است. پژوهش حاضر چهار گروه از دست‌ساخته‌های لرستان که شامل: مفرغینه، سنگ‌نگاره، سنگ قبور و دست‌بافته می‌شود، را مورد بررسی قرار می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد مردمان این منطقه به دو دلیل نقوش حیوانی را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند؛ نخست مردم بر این عقیده بودند که به تصویر کشیدن بخشی از حیواناتی که می‌توانند برای آن‌ها خطرناک باشند و همچنین برای مقابله و تسلط بر آن حیوان نقش آن را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند، در مرحله بعد تصویر حیواناتی که از نظر اقتصادی و آئینی حائز اهمیت بوده‌اند، را به تصویر کشیده‌اند. نقوش این حیوانات شامل: بزکوهی، اسب، گاو، شیر، قوچ، گوزن، سگ، خروس و پرند می‌باشند که در تمامی ادوار تا به امروز، در اکثر جنبه‌های مهم زندگی از جمله؛ اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و باورهای مردم این منطقه تأثیرگذار بوده‌اند. نقشمایه‌های حیوانی در هنر لرستان نه تنها ارزش‌های زیبایی شناختی دارند، بلکه پنجره‌ای به سوی ذهنیت، جهان‌بینی و ارتباط پیچیده انسان با محیط زیست و باورهای خود در طول ادوار گوناگون تاریخی می‌گشاید. در واقع این آثار دربردارنده شواهدی ملموس از پویایی فرهنگی و تداوم سنت‌های هنری در این سرزمین کهن به دست می‌دهند.

استناد: چراغی، زهرا؛ رستمی، مژگان؛ شهبازی شیران، حبیب؛ پوراسمعیل، ناهید (۱۴۰۴). بررسی نقشمایه حیوانی در هنر استان لرستان با تکیه بر دست-ساخته‌ها، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۷ (۱)، ۶۳-۴۳.

DOI: 10.22103/JIC.2025.24114.1367

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

استان لرستان، با پیشینه تاریخی غنی و موقعیت جغرافیایی منحصربه‌فرد در غرب ایران، همواره کانون شکل‌گیری فرهنگ‌ها و تمدن‌های کهن بوده است. از دل این تمدن‌ها، گنجینه‌های بی‌نظیری از آثار باستانی و بومی به دست آمده که نه تنها نمایانگر نبوغ هنری مردمان این سرزمین‌اند، بلکه دریچه‌ای به جهان‌بینی، باورها و زندگی روزمره آنان می‌گشایند. در این بین نقشمایه‌های حیوانی جایگاه ویژه‌ای دارند؛ نقوشی که تنها به عنوان عناصر تزئینی به کار نرفته‌اند، بلکه حامل مفاهیم عمیق نمادین و اساطیری بوده‌اند. در واقع حیوانات، از دیرباز در زندگی بشر نقش محوری داشته‌اند؛ از تأمین نیازهای اولیه گرفته تا الهام‌بخشی برای باورهای ماوراءالطبیعی؛ همین ارتباط عمیق، موجب شده تا حضور پررنگ آن‌ها در هنر جوامع باستانی و بومی از جمله در هنر لرستان به یک موضوع پژوهشی مهم تبدیل شود. هنرمندان باستان حیواناتی را بر مبنای تصورات خود از سنگ، گل و فلز ساخته‌اند که از دیدگاه آن‌ها دارای نیروی مانایی بوده و در حوادث و طبیعت نفوذ داشته‌اند. گاهی حیوانات به عنوان توتم یا نیا در دوران باستان مورد احترام و یا پرستش قرار گرفته و یا نیز به جهت زیبایی و یا قدرت طبیعی مورد ستایش بوده‌اند در دست‌ساخته‌های لرستان نقوش متنوعی قابل مشاهده است که بازتابی از عوامل مؤثر بر زندگی اقوام آن دوران بوده است. نقوشی از قبیل: گاو، بزکوهی، اسب، شیر، سگ، قوچ، گوزن و ...، از جمله نقوش مورد توجه هنرمندان لرستان بوده که نوشتار حاضر سعی بر آن دارد، با توجه به وسعت تنوع نقوش جانوری در این آثار به واکاوی، عوامل و تفکرات هنرمندان منجر به استفاده از نقوش گردیده، بپردازد. مقاله حاضر با تکیه بر تحلیل تطبیقی نقشمایه‌های حیوانی بر دست‌ساخته‌های شاخص استان لرستان به دنبال بررسی و تحلیل نقش حیوانات در هنر این منطقه است. هدف از انجام این پژوهش، نه تنها شناسایی و طبقه‌بندی انواع نقشمایه‌های حیوانی بر این بسترهای متفاوت، بلکه واکاوی معانی نمادین، کارکردهای آئینی و اجتماعی و سیر تحول این نقوش در بستر فرهنگی استان لرستان از دوران پیش از تاریخ تا دوران معاصر است. از این رو، با نگاهی عمیق به این آثار مادی، تلاش می‌شود تا پرده از رازهای نقش حیوانات در هنر لرستان برداشته شود و فهمی جامع‌تر از پیوند هنر، باور و طبیعت در این گستره جغرافیایی فراهم آید. پژوهش پیش رو به دنبال پاسخگویی به این سوال است که نقشمایه‌های حیوانی غالب در دست‌ساخته‌های هنر لرستان چه ارتباطی با کارکرد اجتماعی، اقتصادی و آئینی این آثار در بستر فرهنگی این منطقه در ادوار مختلف دارد؟

۱-۱- پیشینه پژوهش

پژوهش‌های صورت گرفته در مورد نقوش حیوانی بر روی دست‌ساخته‌ها به بیش از چند دهه می‌رسد. در بسیاری از موارد این پژوهش‌ها معطوف به روش توصیفی-تحلیلی و در برخی موارد با تکیه بر روش‌های صوری نقوش می‌باشد. در خصوص مطالعات انجام شده در مورد نقشمایه حیوانات بر روی دست‌ساخته‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: صادقی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهشی به بررسی ساختار اجرایی و ریخت‌شناسی نقوش حیوانی رنگین‌نگاره‌های استان لرستان (مطالعه موردی: نگاره‌های کوه‌دشت و پلدختر) دست زده‌اند، شهسواری و همکاران (۱۴۰۰) در نوشتار خود با عنوان «آیکونوگرافی نقوش حیوانی مهرهای مغان دوران ساسانی» به رویکرد آیکونوگرافی نقوش حیوانی ترسیم شده بر روی مهرها پرداخته‌اند، صداقت و همکاران (۱۳۹۹) در نوشتار خود با عنوان «تحلیل و بررسی نقوش جانوری نمادین و اسطوره‌ای دوره ساسانی (با تأکید بر نگارکنده‌ها گچبری‌ها و مهرها)» به بررسی نقوش حیوانی به دو صورت جانوران حقیقی و جانوران اسطوره‌ای و ترکیبی دست زده‌اند، صادقی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهش خود تحت عنوان «نمادشناسی نقوش حیوانی در گلیم کردستان» به این دست یافتند که نقوش حیوانی بافته شده در گلیم سمنج بازنمایی همین حیواناتی است که در اکوسیستم منطقه بوده است، فلکی و مهرآفرین (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «مطالعه و شناخت نقوش حیوانی مهره‌های مشبک جنوب شرق ایران» به بررسی مفاهیم نقش‌مایه‌ها در هنر ایران پرداخته‌اند، بادامی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه‌ای بر نقشینه‌های حیوانی در ایران باستان از منظر اسطوره» هنر و تمدن ایرانی را جزء جدایی‌ناپذیر اسطوره دانسته است، زارعت‌پیشه و چیت‌سازان (۱۳۹۵) در پژوهش خود با عنوان «فرم‌شناسی و نمادشناسی نقوش پرندگان در سفالینه‌های دوره سامانی قرن سوم و چهارم هجری» به جایگاه ویژه پرندگان به عنوان یک نقش

تزئینی پرداخته‌اند. شایان ذکر است که با وجود اهمیت فراوان دست‌ساخته‌های تاریخی در درک ریشه‌های فرهنگی و هنری هر منطقه، مطالعات پیشین در این زمینه اغلب به صورت تک دوره‌ای انجام شده و نتوانسته‌اند تصویری جامع و پیوسته از تحولات تاریخی ارائه دهند. در پی همین کمبود، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی نوآورانه، تمرکز خود را بر بررسی انواع دست‌ساخته‌ها در ادوار مختلف تاریخی استان لرستان معطوف داشته است.

۲-۱- روش تحقیق

نوشتار پیش رو با روش توصیفی-تحلیلی، تطبیقی صورت گرفته است. دسترسی به داده‌ها از دو مرحله، برداشت میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای می‌باشد. در مرحله اول دست‌ساخته‌های لرستان مورد مستندنگاری (عکاسی و طراحی) قرار گرفته‌اند. در این پژوهش تصاویر مفرغینه‌ها، تصاویر سنگ نگاره‌ها، تصاویر سنگ قبور، تصاویر دست‌بافته‌ها مورد واکاوی قرار گرفته است، همچنین به منظور فهم بیشتر خواننده، با استفاده از نرم‌افزار «کورل دراو» نقوش مورد نظر مورد طراحی قرار گرفته‌اند؛ در مرحله دوم، از منابع دست اول از جمله: کتب، پایان نامه و مقالات استفاده شده و در نهایت نیز، اطلاعات جمع‌آوری و به منظور نتیجه‌گیری مشخص، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

۲- چهارچوب نظری

لرستان از جمله مناطقی است که به جهت قرارگیری در منطقه زاگرس مرکزی و موقعیت سوق‌الجیشی و همچنین وجود منابع غنی دارای آثار مفرغی متعدد و متنوعی است. علاوه بر روابط تجاری با سایر مناطق همجوار خویش و همچنین شرایط آب و هوایی نوع استقرار، باید به عقاید و باورهای آئینی این اقوام در شکل‌گیری آثار برجای مانده توجه خاصی داشت (سینکی، ۱۳۹۱: ۲۰). به کارگیری نقوش حیوانی، در طول هزاره اول پ.م بین اقوام کوچ‌نشین اروپا و آسیای مرکزی از مجارستان تا سراسر دشت‌های اوراسیا به یک سبک هنری متمایز و برجسته با حاکمیت نقوش جانوری رشد یافته است (جعفری، ۱۳۹۲: ۲۲). نقشمایه-های واقع‌گرایانه و سمبلیک جانوری از جمله کهن‌ترین نقوشی هستند که انسان در آثار هنری خود به تصویر کشیده است (شریعتی قاهانی، ۱۳۹۷: ۴). در گذشته اشکال حیوانی به صورت نقاشی بر روی غارها به تصور درآمده‌اند و به نوعی بشر با این کار تلقی قدرت و برتری را نسبت به سایر موجودات ایجاد می‌کرده و همچنین نشان دهنده تسلط بر آن‌ها در هنگام شکار بوده است. در دوارن گذشته با برجای گذاشتن هنرهای تجسمی آینده‌گان را درباره باورها و اعتقادات خویش آشنا ساخته‌اند، بعضی از اشکال که امروزه بی‌اهمیت جلوه می‌کنند روزگاری نزد آنان دارای اهمیت و تقدس بوده‌اند (درویشی، ۱۳۵۵: ۶۵). در دوران پیش از تاریخ با توجه به وابستگی و اهمیتی که جوامع بشری نسبت به اهلی کردن حیوانات از خود نشان داده‌اند، سبب شده که در سیر زندگی روزمره (کشاورزی و دامداری) از آن‌ها استفاده کنند. در واقع این اهمیت سبب شده تا نقوش حیوانات را بر روی آثار هنری خود نقش‌اندازی کرده و در ابزارهای کاربردی از استخوان حیوانات استفاده و همچنین و در امور کشاورزی و تجاری از آن‌ها بهره‌مند شده‌اند. در عصر مفرغ علاقه به حیوانات نه تنها کاسته نشد بلکه جایگاه ویژه‌ای یافت و بدین شکل بر روی مهرهای مسبک و پیکرک‌های حیوانی اجرا شده است (فلکی و مهرآفرین، ۱۳۹۸: ۴۰). بی‌شک هویت نقوش چهارپایان ایران متأثر از شرایط زیست‌محیطی، فرهنگی و اعتقادات آن‌ها است. می‌توان برخی پدیده‌های هنری از شرایط اجتماعی، معاش مردم دوران خود متأثر بوده و نشانگر اهمیت بعضی از موجودات و حیوانات در طبیعت اطراف خود باشد (افضل‌طوسی، ۱۳۹۰: ۵۶). عقاید مردمان گذشته حاکی از این بود که حیوانات وحی خداوند و پل ارتباطی بین روح انسان و خدایان هستند. آن‌ها نمادی از خیر و شر بوده و در واقع می‌توان گفت آنان برای باور بودند که بین روح انسان و حیوان ارتباطی مفهومی وجود دارد که بعد از مرگ و جدایی روح از بدن، روح به صورت یک حیوان و یا پرنده در می‌آید (خزائی و سماواکی، ۱۳۸۱: ۸). نقوش حیوانی بر روی آثار هنری به صورت طبیعت‌گرایانه که نزدیک به واقعیت طبیعی آن موجود باشد به شکلی کاملاً مسبک به تصویر در آمده است؛ بنابراین بعضی از موجودات اساطیری به تصویر درآمده سیر تکاملی طولانی در دنیای باستان داشته و به صورت پی‌درپی در مفاهیم اسطوره‌ها در ادوار بعدی بر روی دست‌ساخته‌ها تجلی یافته است (سینکی، ۱۳۹۱: ۱۰۸). در واقع می‌توان گفت حیوانات در طول حیات انسان

پیوندی ناگسستنی با انسان داشته‌اند. ارتباط انسان با حیوان و استفاده از شیر، پشم و مواردی از این قبیل سبب شد تا انسان نقوش حیوانی را به آثار خویش وارد کند.

۳- بررسی نقوش حیوانی بر روی دست‌ساخته‌های لرستان

حیوانات از جمله پدیده‌هایی هستند که پیوندی دیرینه و ناگسستنی با زندگی انسان برقرار کرده‌اند. در به تصویر درآوردن در ایران باستان، هنگامی که نقشمایه کاملاً واضح و آشکار نبوده، به شکلی منظم و در عین حال خشک و رسمی ترسیم می‌شد و در برخی موارد حتی به محدوده‌های انتزاعی و تجرید می‌رسید. نقوش حیوانی در دست‌ساخته‌های لرستان بسیار متنوع بوده و دربرگیرنده نقوش انتزاعی و تجریدی حیوانات است. در پژوهش حاضر باتوجه به در دسترس بودن نقوش موجود چهار دسته از دست‌ساخته‌های شاخص که شامل: مفرغینه در اشکال مختلف، سنگ‌نگاره‌ها، سنگ‌قبر و دست‌بافته‌ها در تنوع نقوش مورد بررسی واقع شده‌اند که در ذیل به بررسی ویژگی بصری هر کدام پرداخته می‌شود.

گروه اول مفرغینه‌ها: یکی از آثار ارزشمند تاریخی- فرهنگی سرزمین ایران که از ادوار پیشین و از تمدن‌های گذشته به دست آمده، مفرغ‌های لرستان است (کالمایر، ۱۳۷۶: ۱۴). این دست‌ساخته‌ها حاصل هنر بومی- منطقه‌ای لرستان هستند که در طی ادوار طولانی، با آمیختگی تجربیات محلی و همچنین با هنر فرهنگ‌های همجوار (آشور، بابل، هیتی، اورارتو و عیلام) و هنر اقوام مهاجری همچون کاسی‌ها، گوتی، لولوبیان و سکاها شکل گرفته‌اند (علیزاده، ۱۳۹۶: ۱۰۹). با توجه به شواهد به دست آمده، از آثار برجای مانده از هنر لرستان، بر روی آثار مفرغین تصاویر نقش شده سمبلی است که ریشه در اعتقادات و آئین‌های کهن لرستان دارند که این نقوش شامل نقوش هندسی، گیاهی، صور فلکی، انسانی، حیوانی و ترکیب نقش انسانی- حیوانی می‌شوند. به صورتی که بیشترین نقوش موجود بر روی مفرغینه‌ها متشکل از نقوش حیوانی هستند؛ که توجه به تنوع و تعداد این نقوش در مفرغینه‌ها دال بر پیشی گرفتن از نقوش انسانی، گیاهی و هندسی بوده که در بعضی از موارد شکل ظاهری حیوان بسیار نزدیک به واقعیت طبیعی آن است و در برخی موارد اشکال کاملاً مسبک به تصویر کشیده شده‌اند. گاهاً نقوش جانوری به جهت ساختار تغییر شکل داده به صورت دوتایی یا دسته جمعی به تصویر درآمده‌اند (سینکی، ۱۳۹۱: ۷۸). اغلب حیواناتی که بر روی اشیاء مفرغی لرستان دیده می‌شوند، نمایانگر مراسم آئینی و همچنین بیانگر باورهای مردمان آن دوره در قالب اسطوره هستند (چراغی و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۱). گاو از مهمترین جانورانی است که انسان توانسته آن را اهلی کند. با بهره‌گیری از گاو اهلی شده تحول مهمی در جوامع بشری رخ داده که تحت تأثیر اقتصاد و معیشت قرار گرفته است. همزیستی با گاو برای انسان در ادوار پیش از تاریخ حائز اهمیت و به عنوان حیوان قربانی نماد از خودگذشتگی می‌باشد (Zeder, 2008: 12). گاو ماده در عقاید قومی نشانه هرج و مرج، مادر همه آفریده‌ها و در ایران باستان سمبل ایزد طوفان و بارش است. گاو نر کاربری زراعت و شخم- معیشت را برعهده داشته و در هنر لرستان از گاو برای گردونه‌کشی و بارکشی استفاده شده است (دادور، ۱۳۹۰: ۶۳).

با توجه به پژوهش‌های باستان‌شناسی و اسناد تاریخی، کاسی‌ها جزء نخستین ساکنان منطقه لرستان بودند که اسب را در امور روزمره به کار می‌گرفتند (تصویر ۱) همچنین تبحر بالایی در رام کردن این حیوان داشتند، از این روی بسیاری از اسبان رام شده را به سایر مناطق از جمله اقوام، آشور، بابل (تصویر ۲) می‌فرستادند (پیرنیا، ۱۳۸۹: ۲۰۱). واکاوی جایگاه اسب نزد اقوام اولیه لرستان و همچنین آثار هنری (اشیاء مفرغی) برجای مانده دال بر این نکته است، اهمیت اشکال و نقوش به کار رفته بر روی این آثار (اسب) از اهمیت بالایی برخوردار بوده است. همچنین آثار بیانگر این است که رواج سریع هنر فلزکاری، در بین این اقوام، وجود منابع غنی مس و قلع در کوه‌های لرستان عاملی دیگر مؤثر در فراوانی این اشیاء به شمار می‌رود لذا ابزار و ادوات سوارکاری، لگام، حلقه‌زین و یراق، زنگوله، افسار و آویزه برای مانده از اقوام کاسی‌ها نشان از توجه آن‌ها به اسب و سوارکاری می‌باشد (قائدرحمی، ۱۳۹۸: ۱۷۵). اسب مظهر آب‌های بارور کننده است و مسیر زیرزمینی آب‌ها را می‌شناسد این امر حاکی از این است که چگونه از اروپا تا خاور دور نعمت بیرون جوشیدن چشمه‌ها به ضربات سم اسب نسبت داده می‌شود (شوالیه، ۱۳۸۸: ۱۵۲).

تصویر ۱- مجسمه مفرغی انسان سوار بر اسب مجموعه شخصی تهران (گیرشمن، ۱۳۴۶: ۵۷). تصویر ۲- مجسمه مفرغی انسان سوار بر اسب موزه متروپولیتن (Muscarella, 1998: 89).

در میان آثار برجای مانده مانند اشیاء نذری که کاربرد دقیق آن‌ها مشخص نیست، تصاویر بزکوهی و ابزارآلات متعلق به نشان‌های خانوادگی و یا جهت قربانی کردن و یا چشم زخم ساخته شده‌اند، بزکوهی با شاخ‌های طویل آن، شاهکار نگارگران لرستان است که آن را از هنر آشور اقتباس کرده‌اند (تصاویر ۳ و ۴؛ چراغی، ۱۳۹۹: ۱۲۱). در لرستان حیوان بز و خورشید وابسته به خورشید بود زیرا از ادوار کهن ماه با باران و خورشید با خشکی و گرما رابطه داشته است و چون بین شاخ‌های خمیده بزکوهی و هلال ماه نیز رابطه‌ای وجود دارد از این رو مردمان باستان براین عقیده بودند که شاخ‌های پر پیچ‌وخم بزکوهی در نزول باران مؤثر است (معصومی، ۱۳۴۹: ۱۸۳).

تصویر ۳- نقش بزکوهی بر روی یک زنگوله موزه قلعه فلک الافلاک مأخذ؛ نگارندگان. تصویر ۴- بزکوهی زنگوله پا موزه متروپولیتن (Muscarella, 1998: 156).

سگ جزء نخستین حیواناتی است که ارتباط تنگاتنگی با زندگی انسان‌ها در طول تاریخ داشته است از بدو اهلی شدن تا انجام امور گوناگون از جمله، شکار، نگهداری دام و می‌توان به عنوان حیوان همراه به شمار می‌آید و همچنین می‌توان در زندگی دنیوی یار و همراه انسان و تا بعد از مرگ نیز این همراهی ادامه دارد (تصاویر ۵ و ۶).

تصویر ۵- سگ و همراهی آن با انسان در مفرغ‌های لرستان (زاهدیان، ۱۳۹۵: ۴۵). تصویر ۶- سگ و همراهی آن با انسان در هنر بین‌النهرین (Muscarella, 1998: 350).

از جمله مهم‌ترین حیواناتی که بر روی مفرغینه‌های لرستان به تصویر درآمده‌اند می‌توان به، نقش اسب، گاو، بزکوهی، قوچ، گوزن، شاهین و سگ اشاره نمود (جدول ۱).

نقشمایه	مفرغینه	طرح	موزه رضا عباسی
گاو			
شیر			
اسب			
بزکوهی			

			قوچ
			اُردک

جدول ۱- نقشمایه‌های حیوانی اشیاء مفرغی لرستان و تطبیق آن‌ها با موزه رضا عباسی، مأخذ: نگارندگان.

گروه دوم سنگ نگاره: ایجاد سنگ‌نگاره‌ها در ایران دارای پیشینه طولانی است و این نقوش در اکثر نقاط کشور پراکنده و به صورت کلی عوامل مختلفی در انتخاب مناطق برای ایجاد سنگ‌نگاره‌ها دارای اهمیت هستند (محمدی‌فر و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۳: ۱۲). در واقع سنگ نگاره‌ها جزء ابتدایی‌ترین هنرهای جوامع بشری برای به تصویر کشیدن، افکار و دیدگاه‌های خود از محیط پیرامون بوده‌اند. در ایران این هنر صخره‌ای را می‌توان در مناطق کوهستانی مشاهده نمود (دهمرد پهلوان و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۸). به صورت کلی موضوعات نقوش سنگ‌نگاره‌ها متأثر از شرایط جغرافیایی، فرهنگی و زیست محیطی مناطق مختلف هستند که اغلب بر روی صخره‌های واقع در فضای آزاد به تصویر درآمده‌اند، به گونه‌ای که این تصاویر بیانگر وقایع تاریخی خاص، داستان‌ها و اسطوره‌های یک قلمرو معین و یا مربوط به آئین‌های مذهبی خاص منطقه هستند (سبزی و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۹: ۹۲). یکی از مهم‌ترین شواهد فرهنگی و تاریخی استان لرستان سنگ‌نگاره‌ها هستند که نقوش صخره‌ای شناسایی شده در این منطقه عموماً از نوع رنگین‌نگاره‌ها هستند و از جاهای گوناگونی غارهای دوشه، میرملاس، مجموعه نقوش هومیان و ... گزارش شده‌اند (ایزدپناه، ۱۳۴۸؛ Rémache et al, 2007). هنر صخره‌ای در برگیرنده طیف گسترده‌ای از نقوش می‌باشد که توسط انسان بر روی سنگ‌نگاره جهت انتقال پیام و ارتباط ایجاد شده است. در این بین، مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناختی منجر به کشف مجموعه‌های بزرگی از هنر صخره‌ای به خصوص سنگ نگاره‌ها در اکثر نقاط جهان شده است (Gillette et al, 2014: 1). نقوش حیوانی از قبیل نقوشی هستند که از دیرباز در هنر ایرانی حائز اهمیت بوده به صورتی که می‌توان گفت، فراوانی نقوش حیوانی در هنر صخره‌ای لرستان، همانند دیگر مناطق متعلق به نگاره‌هایی همچون بز و بزکوهی در حالات گوناگون با شاخ‌های بزرگ و کشیده و بدون تناسب با بدن به سبک‌های مختلف است، پژوهشگران نقش بزکوهی در هنر صخره‌ای را به دلیل نقش نمادین و آئینی بزکوهی در فرهنگ اساطیر ایران دانسته‌اند (رفیع‌فر، ۱۳۸۴: ۱۱۲۳). سنگ‌نگاره‌های بزسانان لرستان، شباهت بسیاری به نقشمایه‌های بزسانان مناطق مختلف فلات ایران و آسیای مرکزی دارند (سبزی و همتی‌ازندریانی، ۱۳۹۹: ۱۰۱). به تصویر کشیدن گونه‌های متنوع جانوری در میان سنگ‌نگاره‌ها بیانگر اهمیت ویژه حیوانات در زندگی جوامع بشری آن روزگار بوده به صورتی که زندگی مردم این منطقه مبتنی بر کوچ‌نشینی، دامداری و شکار این حیوانات بوده است. از جمله مهم‌ترین نقوش حیوانی موجود در هنر صخره‌ای لرستان می‌توان به نقوش؛ بزکوهی، اسب، سگ و گوزن اشاره کرد (جدول ۲).

نقشمایه	سنگ نگاره	طرح	سایر مناطق
بزکوهی			

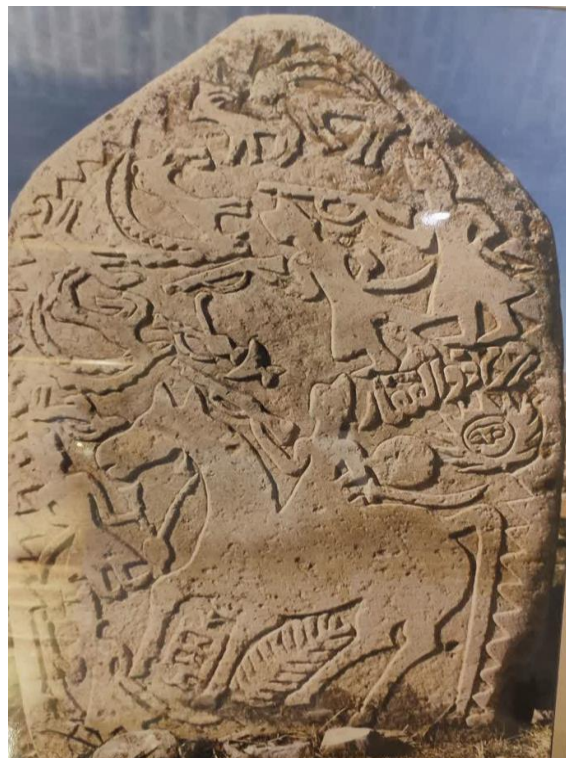
استان همدان (بیک‌محمدی و همکاران، ۱۳۹۱).			
 استان آذربایجان شرقی شهرستان هوراند (ستارنژاد و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۱).			اسب
 استان خراسان رضوی، خانیق (لباف خانیکی و لباف خانیکی، ۱۳۹۴: ۶).			سگ
 استان مرکزی، تیمره (کریمی، ۱۳۹۴: ۱۰).			گوزن

جدول ۲- نقشمایه‌های حیوانی سنگ نگاره‌های لرستان تطبیق آن‌ها با سایر مناطق، مأخذ؛ نگارندگان.

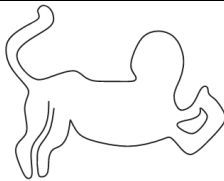
گروه سوم سنگ قبور: سنگ‌قبور به عنوان متن و زمینه‌ای جهت انعکاس اندیشه‌های مرتبط با زندگی و مرگ در خوانش نگرش‌ها و تأویل انسان از این دو معقوله حائز اهمیت هستند. همچنین در بسیاری موارد، اطلاعات مهم و شاخص متوفی بر روی سنگ قبور حک می‌شده است. در واقع یکی از مهم‌ترین مکان‌های نمایش فرهنگ و قراردادهای اجتماعی و نیز همانند دفتری تحریف نشده از تاریخ و فرهنگ یک گروه اجتماعی‌اند (ابراهیمی ناغانی و خارحفشجانی، ۱۴۰۲: ۱۲۹). انسان در طی ادوار گوناگون جوامع بشری، همواره تحت تأثیر دنیای حیوانات از جمله زیبایی و قدرت آن‌ها بوده است، حیوانات همواره می‌توانند به عنوان مظهری از نمادهای بیشمار طبیعت و یکی از اساسی‌ترین تصاویر آثاری هنری به شمار آیند. جلوه‌گری نقوش حیوانی بر انواع دست‌ساخته‌های هنری از جمله سنگ‌قبور، به صورت آشکارا گویای اهمیت این نقش در نزد جوامع بشری در طول ادوار تاریخی است، این حیوانات گاهی به سبب کاربردشان در کشاورزی یا شکار برای هنرمند مأنوس بوده‌اند و سایر نمادها از جمله خدایان، سلطنت یا کائنات به شمار می‌آمدند و در نهایت این نقوش نمادی از آفرینش هنری را تشکیل می‌دادند (اتینگهاوزن، ۱۳۷۹: ۱۱). هنرمندان معاصر برای به تصویر کشیدن مفاهیم انتزاعی نقوش حیوانی، از بستر سنگ قبر استفاده کرده‌اند؛ به صورتی که برای به نمایش گذاشتن مرگ، تصویر پرندگان در اوج آسمان به تصویر کشیده‌اند. نقش پرنده بر روی سنگ قبور، با اندک تغییراتی در شکل

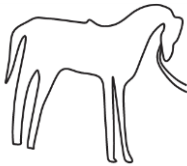
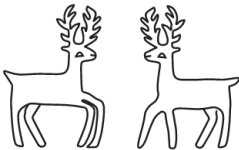
ظاهری آن‌ها و برگرفته از همان معنا و مفهوم گذشته است. لذا در تبیین این نقشمایه‌ها می‌توان به مفاهیم جان و نفس و به عبارتی به صورت ذاتی بالدار که به سوی عالم افلاک پرواز می‌کند.

اسب در هنر تدفینی نماد مرگ است به صورتی که روان متوفی را با خود می‌برد (هال، ۱۳۸۴: ۲۴). نقش اسب بر روی سنگ قبر، بیشتر برای اشخاصی حکاکی می‌شده که صاحب آن گور، به دلاوری و رشادت و ماهر بودن در شکار و جنگاوری و پیکار با دشمنان، زبانزد مردم آن منطقه بوده و یا این که آن شخص در جوانی بر اثر جنگ و گریز از دنیا رفته باشد. لازم به ذکر است که این نقش را تنها بر روی سنگ گور مردان حکاکی می‌کردند به صورتی که اگر بر روی سنگ گور نقش سوارکاری با سپر و نیزه در حین شکار جاری شده باشد، نمایانگر این است که گور متعلق به یک شکارچی یا جنگاور است. نقش گوزن نیز، از جمله نقوش حیوانی است که از دیرباز تا دوران متأخر بر روی دست‌ساخته‌های لرستان می‌توان به وضوح نقش آن را مشاهده کرد (تصویر ۷). نقش این حیوان در دوران معاصر بر روی سنگ قبور علاوه بر لرستان در مناطقی همچون، هلیلان، ارمو دره‌شهر و پیرمحمد آبادنان دارای اهمیت خاصی بوده است. این نقش معمولاً بر روی سنگ قبور مربوط به مردان حکاکی شده که نشان دهنده مهارت شخص در شکار بوده است. از جمله مهم‌ترین نقوش حیوانی بر روی سنگ قبور استان لرستان می‌توان به نقوش؛ شیر، اسب، سگ، بزکوهی، گوزن و پرند اشاره نمود (جدول ۳).

تصویر ۷- سنگ قبر ایستاده همراه با نقشمایه‌های حیوانی، مأخذ؛ نگارندگان.

نقشمایه	سنگ قبر	طرح	سایر مناطق همجوار
شیر			 ازاره موزه سنگ کرمانشاه، مأخذ؛ نگارندگان.

اسب			سنگ قبر کرمانشاه، شهرستان کرمانشاه، مأخذ؛ نگارندگان.
سگ			سنگ قبور ایلام، شهرستان هلیلان (الفتی، ۱۳۹۶: ۹۱)
گوزن			سنگ قبر ایلام، شهرستان هلیلان (الفتی، ۱۳۹۶: ۹۱).
بزکوهی			سنگ قبر ایلام، شهرستان آبدانان (الفتی، ۱۳۹۶: ۸۹).
پرنده			موزه سنگ هگمتانه همدان، مأخذ؛ نگارندگان.

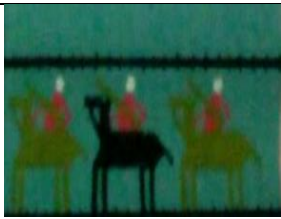
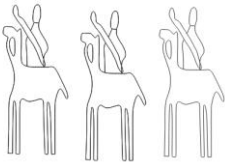
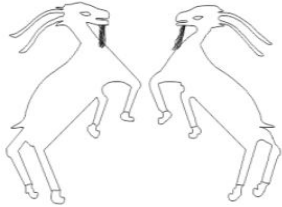
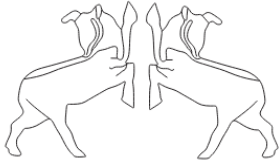
جدول ۴- نقشمایه‌های حیوانی بر روی سنگ‌قبرهای لرستان و تطبیق با سایر مناطق، مأخذ؛ نگارندگان.

گروه چهارم دست‌بافته: دست‌بافته‌ها نمایانگر، فرهنگ و اعتقادات یک ملت بوده و در قالب هنر بومی و محلی توسط زنان هنرمند هر منطقه به شیوه‌ای ماهرانه بافته شده‌اند. در این راستا بر روی این دست‌بافته‌ها به لحاظ مفاهیم و نقوش و اشکال هندسی، متقارن و انتزاعی، همچنین مفاهیم نمادین نقش جنبه‌های آئینی- اعتقادی، مذهبی و اسطوره‌ای زمینه‌ساز گستره‌ای از باورهای کهن اقوام متنوع شده است. طرح‌های روی دست‌بافته‌ها دربرگیرنده پیام‌هایی مربوط به فرهنگ، دین، اعتقادات و زندگی اجتماعی جوامع بشری است که در گذشته زندگی می‌کرده‌اند، به گونه‌ای که این نقوش زبانی ماورائی دارند و توسط بافنده خود خلق می‌شوند؛ چنان‌چه میراث‌دار فرهنگ خود و تغییرات درونی و بیرونی خود می‌باشند. دست‌بافته‌ها به همراه لباس، خیمه و یراق حیوانات، بیانگر هویت طوایف روستانشین و عشایر لرستان بوده، به صورتی که این هنر دست‌ساز گاهی به عنوان فرش نمود یافته و زینت‌بخش منازل شده، گاهی به عنوان گلیم بر روی دیوار خیمه‌ها و گاهی به عنوان پوشش حیوانات و کیسه خورجین به کار رفته است (چراغی و همکاران، ۱۴۰۱: ۸۹). دست‌بافته‌ها از لحاظ نقش بسیار متنوع‌اند، به صورتی که نقوش حیوانی بیشتر کاربرد را در دست‌بافته‌های این منطقه داشته است. در واقع این قبیل نقوش نمادی از زاد و ولد بوده که موجب تقویت بنیه خانوار و علاوه بر تأمین مواد غذایی برای حمل بار مورد استفاده قرار می‌گرفته‌اند. از جمله نقوش مهم حیوانی که مورد استفاده مردم واقع شده‌اند می‌توان به: اسب، گاو، گوسفند، بز، مرغابی و خروس اشاره کرد. در صنایع دستی لرستان بیش از هر نقش دیگری از نقشمایه بز

استفاده شده است، بزکوهی نماد برکت، نشاط و سرزندگی است و به دلیل این در کوه زندگی می‌کند و از کوه بالا می‌رود نماد چابکی و زیرکی نیز هست (تصویر ۸؛ چراغی، ۱۳۹۹: ۱۲۱). در برخی دست‌بافته‌های لرستان، با تقلید از طبیعت و بافتن نقوش حیوانی یا بخشی از یک حیوان خاص، قدرت روبه‌رو شدن با حیوان را پیدا می‌کنند از جمله مهم‌ترین نقوش حیوانی بر روی سنگ قبور استان لرستان می‌توان به نقوش؛ اسب، بزکوهی، گاو و خروس اشاره نمود (جدول ۴).

تصویر ۸- نقوش حیوانی بافته شده بر روی گلیم‌های لرستان، مأخذ؛ نگارندگان.

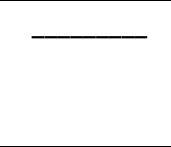
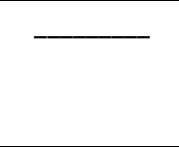
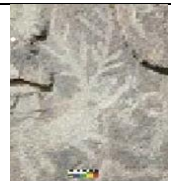
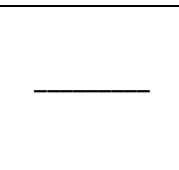
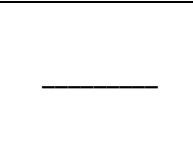
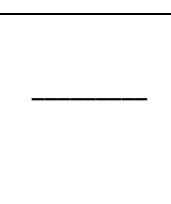
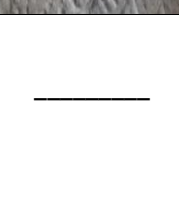
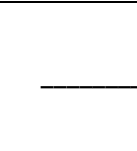
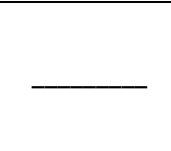
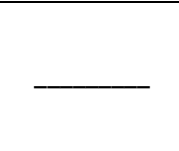
نقشمایه	دست بافته	طرح	سایر مناطق
اسب			 دست‌بافته (چادرشب) مازندران (عابد دوست و کاظم‌پور، ۱۳۹۸: ۱۷۴).
بزکوهی			 دست‌بافته (خورجین) اردبیل مأخذ؛ نگارندگان.
گاو			

			خروس
دستبافته اردبیل مأخذ؛ نگارندگان.			

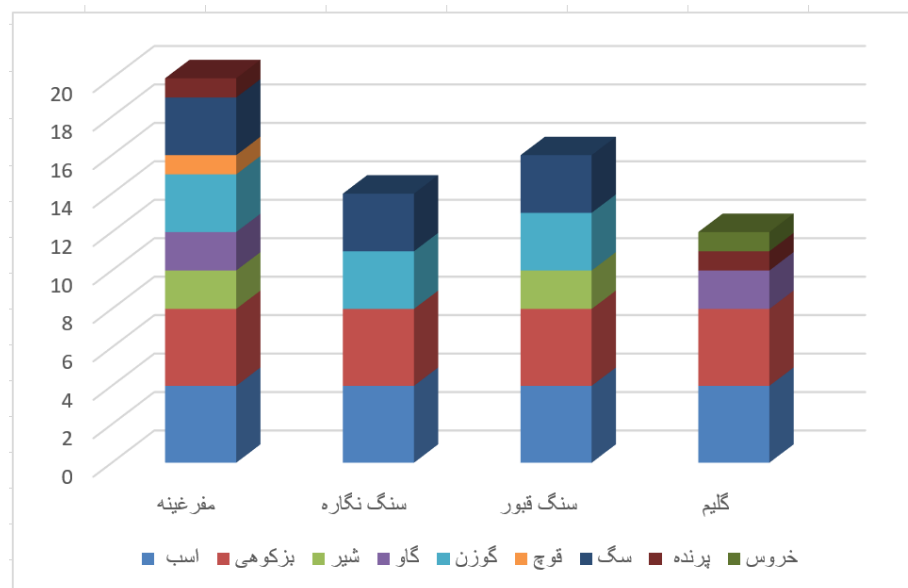
جدول ۴- نقشمایه‌های حیوانی بافته شده بر روی دست‌بافته‌های لرستان تطبیق آن‌ها با سایر مناطق، مأخذ؛ نگارندگان.

۴- بحث

تصاویر نقش بسته بر روی آثار باستانی، بازتاب اعتقادات، آئین‌ها، باورها و شیوه‌های نگاه پیشینیان نسبت به جهان پیرامونشان می‌باشد. در بسیاری از موارد جهت شناسایی نمادهای این نقوش با مراجعه به فرهنگ شفاهی مردمان بومی، مطالعه، تحقیق بر روی داستان‌ها، روایات فولکلور و آداب و رسوم مردم می‌توان به معنای نمادین آن‌ها پی برد. هنرمندان لرستان، اهمیت ویژه‌ای به تجسم حیوانات در آثار هنری خود داشته‌اند. گاهاً علت آن را می‌توان در زندگی کشاورزی، دامداری و شکار دانست و یا همواره می‌توان نمادهایی از خدایان، سلطنت یا کائنات به شمار آورد. از این روی دست‌ساخته‌ها ماحصل هنر بومی منطقه لرستان بوده که در طی فرآیندی طولانی و با تأثیر از هنر تمدن‌های همجوار شکل گرفته است. این آثار را می‌توان در دست‌ساخته‌های متنوعی در لرستان از جمله مفرغینه‌ها، سنگ‌نگاره‌ها، سنگ‌قبرها و دست‌بافته‌های لرستان مشاهده نمود. مفرغینه‌های لرستان یکی از حائز اهمیت‌ترین آثار هنری جوامع بشری به شمار می‌روند، این آثار به صورت بدیع‌ترین هنر الهام‌گیری از حیوانات به وجود آمده‌اند که مضامین این نقوش الزاماً طبیعت‌گرایانه نیستند، گاه به صورت نقوش انسان، گاه به صورت بزکوهی، اسب، گاو، قوچ و پرنده که به وضع شگرفی تلفیق گشته که سازنده این اشیاء زیبایی این خطوط و اشکال را در این آثار درک و احساس کرده است. در آثار هنری لرستان نقش اسب به وضوح قابل مشاهده است. که این حیوان نمادی از خورشید، هوش، فراست و مرگ می‌باشد. تصویر بزکوهی در هنر باستان نقش بسیار مهمی داشته و نگاره‌های آن در ادوار پیش در سنگ‌نگاره‌های و مفرغینه‌ها، در دوران معاصر بر روی سنگ‌قبر و دست‌بافته‌ها نیز به وضوح قابل مشاهده است. این حیوان نماد سرسبزی، زایش، رویش و آبادانی می‌باشد. شیر در باورهای قومی و اساطیری جایگاه ویژه‌ای داشته و تصویر این حیوان بر روی دست‌ساخته‌ها دارای سیر تکاملی بوده به صورتی که تصویر آن با نقش بر روی غارها شروع و بر سایر دست‌ساخته‌ها تجلی یافته است، این حیوان از جهت نمادی دارای معانی متفاوتی بوده که در ابتدا برای مسلط شدن بر آن، تصویر شیر را بر روی دیوار غارها به تصویر در آورده و با گذشت زمان این حیوان بیشتر جنبه نیرو شجاعت و غرور را به خود گرفته است. نقش گاو در اشیاء مفرغی لرستان بیانگر فرآیند تکوین نظام آفرینش می‌باشد. این حیوان در ایران نمادی از رویش و همچنین گاو نماد طبیعت، قدرت و تولید مثل است. تصویر گوزن بر روی سنگ‌نگاره‌ها و سنگ‌قبر لرستان، نماد انقلاب زمستانی را دارد، این نماد دال بر وجود خاستگاه اصلی گوزن در مناطق شمالی لرستان است و می‌تواند حاصل ارتباط میان هنرمندان بومی با تفکرات اقوامی همچون سکایی و اورارتویی باشد. همزیستی انسان با سگ در طول ادوار گوناگون سبب شده، تا به شیوه‌های مختلفی در جوامع بشری ایفای نقش کند، سگ علاوه بر پاسبانی از گله و صاحب خود و همچنین شکار، به صورت دیگری با دنیای ارواح و زندگی پس از مرگ ارتباط داشته است. در نقوش حکاکی شده بر روی سنگ‌نگاره‌ها و سنگ‌قبر، این حیوان به عنوان سگ شکارچی و نگهبان گله دیده می‌شود و نمادی از وفاداری و فداکاری را به تصویر می‌کشد. پرندگان نیز حیواناتی هستند که همچون دیگر موجودات از دیرباز مورد توجه مردم این منطقه از بوده‌اند. می‌توان گفت انسان به دو دلیل از تصویر پرندگان در هنر خود استفاده کرده است، نخست به دلیل این که در اطراف آن‌ها پرندگان بسیاری زندگی می‌کردند که می‌توانستند با شکار آن‌ها به عنوان یک منبع خوراکی از آن بهره‌مند شوند و دوم این که پرندگان نماد و مظهر مقدسات بوده‌اند. نقش پرندگان از دوران پیش از تاریخ، دارای نمادهای متنوعی بوده که از جمله آن می‌توان به، ابر و پیک باران، مقام و منزلت ویژه، نماد خیر و شر اشاره نمود و از سویی دیگر نیز ممکن است همان نگهبانان درخت مقدس باشند. اکثر نقوش حیوانی مورد مطالعه در این پژوهش به صورت انتزاعی و واقع‌گرایانه به تصویر درآمده‌اند (جدول ۵؛ نمودار ۱).

نقشمایه حیوانی	مفرغینه	سنگ نگاره	سنگ قبر	دست بافته	نمادشناسی
بزکوهی					رهایی، آزادی، قدرت و باروری
اسب					پاکی، نجابت، آزادی و صلح و دوستی
گاو					قدرت، حاصلخیزی و باروری
شیر					فراوانی، شجاعت، قدرت، غرور و پیروزی
گوزن					پیروزی تاریخی بر روشنایی
قوچ					زایش، باروری و تجسم مردانگی و نیروی آفرینش‌گر
سگ					وفاداری و همراهی
خروس					خدای سروش و نوید دهنده فجر
پرنده					جاودانگی، جان و نفس

جدول ۵- ترتیب فراوانی نقوش حیوانی بر روی دست ساخته‌های لرستان، مأخذ: نگارندگان.

نمودار ۱- درصد فراوانی انواع نقوش حیوانی بر روی دست‌ساخته‌های لرستان، مأخذ: نگارندگان.

نتیجه‌گیری

بررسی نقشمایه‌های موجود در عناصر و دست‌ساخته‌های فرهنگی مناطق ایران، حائز اهمیت و سرشار از اطلاعات مفید در راستای هویت‌بخشی کشورمان می‌باشد. نقش و نگارها با توجه به این که ظاهری عینی و طبیعت‌گرا دارند، مملو از تمثیل و استعاره رمز و رازهای جهان معنوی بوده و بازتابی از آرزوهای بلند انسان است. در این راستا می‌توان گفت، هنر لرستان خواستگاه عقاید و باورها، تخیلات، اساطیر و آئین‌هاست که در زندگی جوامع بشری در کالبد دست‌ساخته‌ها متجلی می‌شود. مردمان این منطقه به دو دلیل نقوش حیوانی را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند؛ نخست مردم برای عقیده بودند که به تصویر کشیدن بخشی از حیواناتی که می‌توانند برای آن‌ها خطرناک باشند و همچنین برای مقابله و تسلط بر آن حیوان نقش آن را بر روی دست‌ساخته‌های خود به تصویر می‌کشیدند، همانند کاری که مردمان غارنشین در ادوار پیش از تاریخ برای مقابله با حیوانات وحشی انجام می‌دادند، در مرحله بعد تصویر حیواناتی که از نظر اقتصادی و آئینی حائز اهمیت بوده‌اند، را به تصویر کشیده‌اند. نتایج پژوهش بیانگر این است که دست‌ساخته‌های استان لرستان که در آن‌ها نقوش حیوانی مشاهده شده به چهار دسته: مفرغینه، سنگ‌نگاره، سنگ قبور و دست‌بافته‌ها تقسیم می‌شوند. این نقوش از منظر بصری به دو روش واقع‌گرایانه و انتزاعی به تصویر در آمده‌اند. در دست‌ساخته‌های لرستان تمرکز هنرمند، بر روی حیواناتی بوده که از نظر آیکونوگرافی حائز اهمیت باشند. نقوش این حیوانات شامل: بزکوهی، اسب، گاو، شیر، قوچ، گوزن، سگ، خروس و پرنده می‌باشند. که با توجه به شرایط جغرافیایی محیطی خاص منطقه و همچنین به جهت این که این منطقه از دیرباز مأمن اقوام مهاجری همچون کاسی‌ها بوده که به عنوان نخستین پرورش دهندگان اسب شناخته شده‌اند از این روی دو حیوان بزکوهی و اسب فراوان‌ترین نقوش حیوانی را در بین دست‌ساخته‌ها دارند. سایر نقوش حیوانی با توجه به اهمیت آن‌ها در طی ادوار مختلف، نقوش آن‌ها کمرنگ شده است، گاو از جمله حیواناتی است که از نظر اقتصادی اهمیت بالایی دارد اما تصویر آن امروزه بر روی دست‌ساخته‌ها کمرنگ شده است، دلیل آن را می‌توان دارا نبودن اهمیت نمادی این حیوان در زندگی روزمره دانست. در نتیجه نقوش حیوانی در لرستان به این دلیل حائز اهمیت می‌باشند که حیوانات در تمامی ادوار تا به امروز، در اکثر جنبه‌های مهم زندگی از جمله؛ اقتصادی، فرهنگی، سیاسی، اعتقادی و اجتماعی تأثیرگذار بوده‌اند. به صورت کلی می‌توان گفت، نقشمایه‌های حیوانی در هنر لرستان نه تنها ارزش‌های زیبایی شناختی دارند، بلکه پنجره‌ای به سوی ذهنیت، جهان‌بینی و ارتباط پیچیده انسان با محیط زیست و باورهای خود در طول ادوار گوناگون تاریخی می‌گشاید. در واقع این آثار دربردارنده شواهدی ملموس از پویایی فرهنگی و تداوم سنت‌های هنری در این سرزمین کهن به دست می‌دهند.

منابع

- ابراهیمی ناغانی، حسین؛ خارا هفشجانی، راضیه (۱۴۰۲). پژوهشی در طرح و نقش سنگ قبرهای گورستان بزرگ هفشجان و قبرستان ارامنه سیرک با رویکرد تطبیقی-تحلیلی (با تأکید بر طرح و نقوش گیاهی و حیوانی)، هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، دوره ۲۸، شماره ۳، ۱۳۹-۱۲۷.
- اتینگهاوزن، ریچارد؛ یارشاطر، احسان (۱۳۷۹). *اوج‌های درخشان هنر ایران*، ترجمه هرمز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران: آگاه.
- افضل طوسی، عفت السادات (۱۳۹۰). گلیم حافظ نگاره بزکوهی از دوران باستان، نگره، شماره ۲۱، ۶۵-۵۵.
- الفتی، زهره (۱۳۹۶). *نماد و نشانه‌های جنسیت (زن) در نقوش سنگ‌مزار سه گورستان قدیمی در استان ایلام (بیجنوند هلیلان-پیرمحمد آبادنان-ارمو دره شهر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه یزد.*
- ایزدپناه، حمید (۱۳۴۸). نقاشی‌های پیش از تاریخ در غارهای لرستان، *باستان‌شناسی و هنر*، شماره ۳، ۵۹-۱۳.
- بادامی، دلارام (۱۳۹۸)، *مطالعه‌ای بر نقشینه‌های حیوانی در ایران باستان از منظر اسطوره، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهراء، دانشکده هنر و نقاشی.*
- بیک‌محمدی، خلیل‌الله؛ جانجان، محسن؛ بیک‌محمدی، نسرين (۱۳۹۱). معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های نویافته مجموعه B ارگس سفلی (ملایر-همدان)، *نامه‌های باستان‌شناسی*، شماره ۲، دوره دوم، ۱۴۰-۱۲۱.
- پیرنیا، حسن (۱۳۸۹). *تاریخ ایران باستان*، جلد دوم، تهران: پارمیس.
- چراغی، زهرا (۱۳۹۹). *بررسی و مطالعه زیورآلات مفرغی لرستان در عصر آهن از منظر نمادشناسی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی.*
- چراغی، زهرا؛ شهبازی شیران، حبیب؛ حسینی نیا، سیدمهدی؛ اسکندری پویا، محمد (۱۴۰۱). *تحلیلی بر نقوش گلیم شهرستان کوهدشت و عوامل مؤثر بر پیدایش آن‌ها، گلجام*، شماره ۳۹، ۸۵-۱۰۵.
- خزائی، محمد؛ شیلا، سماوکی (۱۳۸۱). *بررسی نقوش پرند بر روی ظروف سفالی ایران، هنر ایران زمین*، شماره ۱۸، ۱۱-۶.
- جعفری، بنت‌الهدی (۱۳۹۲). *بررسی تطبیقی نقوش حیوانی در آثار فلزی لرستان و سکایی در هزاره اول پیش از میلاد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه هنر.*
- درویشی، محمدرضا (۱۳۵۵). *گامی در اساطیر*، جلد اول، اصفهان: انتشارات بابک.
- دهمرده پهلوان، مهدی؛ باصفا، حسن؛ مقدم، بهاره؛ کریمی‌کیا، علی (۱۴۰۱). *بررسی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال سیر، سیرخردو و مهدوا؛ شهرستان طرقله شاندیز در شمال شرق ایران، فصلنامه علمی مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان*، سال شانزدهم، شماره ۴، ۱۰۴-۷۷.
- رفیع‌فر، جلال‌الدین (۱۳۸۴). *سنگ‌نگاره‌های ارسباران*، چاپ اول، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- زارعت‌پیشه، راضیه؛ چیت‌سازان، امیرحسین (۱۳۹۵). *فرم‌شناسی و نمادشناسی نقوش پرندگان در سفالینه‌های دوره سامانی قرن سوم و چهارم هجری، پیکره*، دوره پنجم، شماره دهم، ۲۷-۱۷.
- زاهدیان، آتنا (۱۳۹۵). *بررسی نقوش در مفرغ‌های لرستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.*
- سبزی، موسی؛ همتی‌اندرزیانی، اسماعیل (۱۳۹۹). *بررسی و تحلیل سنگ‌نگاره‌های بروجرد، استان لرستان، پژوهش‌های باستان‌شناسی*، شماره دوم، دوره دهم، ۹۱-۱۱۲.
- ستارنژاد، سعید؛ عبدللهی، سیاوش؛ کریمی، کیومرث؛ نریمانی، مصیب (۱۳۹۹). *معرفی سنگ‌نگاره‌های دوه دره‌سی شهرستان هوراند آذربایجان شرقی، پژوهش هنر*، سال دوازدهم، شماره نوزدهم، ۶۹-۵۵.
- سینکی، صبا (۱۳۹۱). *زیورآلات مفرغی لرستان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه الزهراء.*
- شریعتی‌قاهانی، فرزانه سادات. (۱۳۹۷). *بررسی کارکردهای نمادین و زمینه‌های بروز نقش‌های قوچ در دست بافته‌های ایران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر.*
- شهسواری، میثم؛ موسوی کوهپر، سیدمهدی؛ نیستانی، جواد (۱۴۰۰). *آیکونوگرافی نقوش حیوانی مهرهای مغان دوران ساسانی، مطالعات باستان‌شناسی*، دوره ۱۳، شماره ۲، ۲۹۱-۲۷۴.
- شوالیه، ژان آلن گرابران (۱۳۸۸). *فرهنگ نمادها، ترجمه سودابه فضایی، جلد ۶، تهران: نشر جیحون.*

- صادقی، سارا؛ جوانمردزاده، اردشیر؛ رضالو، رضا؛ هادیان دهکردی، هادیان (۱۴۰۲). بررسی ساختار اجرایی و ریخت‌شناسی نقوش حیوانی رنگین‌نگاره‌های استان لرستان (مطالعه موردی: نگاره‌های کوه‌دشت و پلدختر)، پیکره، دوره دوازدهم، شماره ۳۱، ۸۷-۶۸.
- صادقی، سارا؛ رضالو، رضا؛ فیضی، فرزاد (۱۳۹۸). نمادشناسی نقوش حیوانی در گلیم کردستان، پژوهشنامه ادبیات کردی، دوره پنجم، شماره ۸، ۱۶۵-۱۴۱.
- صداقت، نفیسه؛ حاتم، غلامعلی؛ میرفتاح علی‌اصغر؛ شعبانی صمغ‌آبادی، رضا (۱۳۹۹). تحلیل و بررسی نقوش جانوری نمادین و اسطوره‌ای دوره ساسانی (با تأکید بر نگارنده‌ها گچبری‌ها و مهرها)، مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۲، شماره ۲، ۱۸۶-۱۶۸.
- عابدوست، حسین؛ کاظم‌پور، زیبا (۱۳۹۸). تحلیل مفاهیم و پیشینه تصویری نمادهای حیوانی در چادرشب گیلان با توجه به اسطوره‌ها و باورهای محلی، مطالعات هنر اسلامی، سال پانزدهم، شماره ۳۴، ۱۸۶-۱۷۱.
- عزیزاده، سیامک (۱۳۹۶). بررسی ارتباط بین نقوش و کاربرد آن‌ها در سرسینجاق‌های مفرغی لرستان، نامه هنرهای تجسمی و کاربری، شماره نوزده، ۱۲۵-۱۰۹.
- فلکی، معین؛ مهرآفرین، رضا (۱۳۹۸). مطالعه و شناخت نقوش حیوانی مهرهای مشبک جنوب شرق ایران، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره ۱۰، ۵۰-۳۹.
- قائدرحمتی، محمد (۱۳۹۸). تحلیل بازتاب فرهنگ مردم لرستان در عناصر تصویر و نوشتاری سنگ‌قبرهای رازان و رنگرزان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد.
- کالمایر، پیتر (۱۳۷۶). مفرغ‌های قابل تاریخگذاری لرستان و کرمانشاه، ترجمه: محمد عاصمی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- کریمی، لیلا (۱۳۹۴). بررسی نمادها و نقوش سنگ‌نگاره‌های تیمره، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، ۱۷-۱.
- گیرشمن، رومن (۱۳۴۶). هنر ایران در دوران مادی‌ها و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لباف خانیکی، رجبعلی؛ لباف‌خانیکی، میثم (۱۳۹۴). سنگ نگاره‌های خانیک، دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، ۱۰-۱.
- معصومی، غلامرضا (۱۳۴۹). نقش بزکوهی بر روی سفال‌های پیش از تاریخ ایران، بررسی‌های تاریخی، شماره ۵ (۳)، ۱۸۱-۲۱۲.
- محمدی‌فر، یعقوب؛ همتی‌ازندریانی، اسماعیل (۱۳۹۳). معرفی و تحلیل نقوش صخره‌ای ازندریان ملایر، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۶۴، ۴۰-۶.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- Gillette, D. L, et al (2014). Introduction to Rock Armand Sacred Places, In: Rock Art and Sacred Landscapes. Editors Donna L. Gillette, Mavis Greer, Michele Helene Hayward, William Breen Murray, New York: Springer: 1-10.
- Muscarella, O.W (1998). Bronze and Iran Ancient Near Eastern Artifacts, *Metropolitan Museum of art*.
- Remacle, L; Lejeune, M; Abeli, J; Mohamadi, S & Otte, M (2006). Art ruquestre de Houmian, Province de Luristan, Iran. *Anthropozoologica*, No. 41 (2), Pp: 13-27.
- Zeder, M. A (2008). Domestication and early agriculture in the Mediterranean Basin: Origins, diffusion, and impact. *Proceedings of the national Academy of Sciences*, 105(33), 11597-11604.